

MAGNA HUNGARIA NYOMÁBAN – BASKÍROK ÉS MAGYAROK

Baskíria és a baskír nép szerepe
a magyarok korai történetében

TRACING MAGNA HUNGARIA – BASHKIRS AND HUNGARIANS

The role of Bashkiria and the Bashkir people
in the early history of the Hungarians

Szerkesztők

KLIMA LÁSZLÓ – TÜRK ATTILA

Pázmány Péter Katolikus Egyetem
Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Régészettudományi Intézet

Martin Opitz Kiadó

HUN-REN Bölcsészettudományi
Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

BUDAPEST 2024

A kötet a PPKE-BTK-KUT-23-3 számú projekt,
a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatásával készült.
A grafikai munkát a PPKE BTK Mester és Tanítvány Kiválósági Program 2023 támogatta.

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

HUN
REN

BÖLCSESZETTUDOMÁNYI
KUTATÓKÖZPONT

PAPCSÁK
ÜGYVÉDI IRODA

A kötet megjelenését támogatta a Papcsák Ügyvédi Iroda.

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeological Sciences
Volume 32

HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
Volume 10

© A szerzők

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet

© HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Őstörténeti Kutatócsoport

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-615-6388-84-1

HU-ISSN 2786-1538 (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia)

HU-ISSN 2064-8162 (Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok)

DOI: [10.55722/Arpad.Kiad.2024.10](https://doi.org/10.55722/Arpad.Kiad.2024.10)

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni,
bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Felelős kiadó
Major Balázs

Grafikus: Óvári Péter

Borító: auri grafika
Tördelés és layout: Váczi Gábor

TARTALOM

TÖRTÉNELEM ÉS HISTORIOGRÁFIA

SUDÁR BALÁZS

- A baskír-kérdés a magyar őstörténet-kutatásban 7
The Bashkir question in the research of early Hungarian history 18

GYÓNI GÁBOR

- A baskír–magyar problematika az oroszországi historiográfia tükrében 19
Башкиро-мадьярская проблематика в зеркале российской историографии 30

POLGÁR SZABOLCS

- A Kárpát-medence és a Volgai Bulgária kereskedelmi és kulturális kapcsolatai
a honfoglalás után 31
Trade and cultural contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria
(10th–13th Centuries AD) 44

UHRIN DOROTTYA

- Magna Hungaria* a 13. századi koldulórendi követek szemében 45
Magna Hungaria from the perspective of mendicant envoys 54

NYELVÉSZET

AGYAGÁSI KLÁRA

- A baskír nyelv helye a török nyelvek között, és a baskír nyelv volgai bulgár kapcsolatai 55
Место башкирского языка среди тюркских языков, возможные контакты
башкирского языка с волжско-булгарским языком 70

NÉPRAJZ

DALLOS EDINA

- A baskír hiedelmek és Ibn Fadlān 73
The first detailed record of Bashkir beliefs – Ibn Fadlān 922 80

SOMFAI KARA DÁVID

- Baskurt (baskír) epikus hagyomány (*kuba-jur*) 81
Baskurt (Bashkir) epic tradition (*kuba-jur*) 97

SOMFAI KARA DÁVID – AGÓCS GERGELY

- Baskurt népzene és néptánc 153
Bashkir Folk Music and Folk Dances 180

JULIJA ABSZALIMAJOVA – ANASZTÁZIA VERESS – EDUARD HABIBULLIN – RAFIL ASZILGUZSIN –
SZIRÁKI ZSÓFIA – FEHÉR TIBOR – JÁVORSZKY BALÁZS – NÉMETH ENDRE

- A keleti magyarok nyomai a baskír hagyományban 181
Traces of the Eastern Hungarians in the Basques: Genetics and folklore 199

ARCHEOGENETIKA

NEPARÁCZKI ENDRE

- Az Árpád-ház és a honfoglaló magyarság archeogenetikai adatokkal kimutatott kapcsolata
a Volga–Káma vidék népeivel 201
- The archaeogenetic link between the Árpád dynasty and the Hungarian conquerors
to the population of the Volga–Kama region 205

NÉMETH ENDRE – PÁSZTORY ÁDÁM – FEHÉR TIBOR

- A magyarok eredete az N-B539 marker tükrében 207
- The origin of the Hungarians in the light of the N-B539 marker 228

RÉGÉSZET

TÜRK ATTILA – KIM IGOR KONSZTANTYINOVICS – VJAZOV LEONYID ALEKSZANDROVICS – ÓVÁRI PÉTER

- Baskírföld és a Dél-Ural régészetének aktuális helyzete a magyar őstörténet szemszögéből 229
- Recent results of research on the early medieval archaeology of Bashkortostan
and the Southern Urals. A comprehensive overview from the perspective of early
Hungarian history 252

A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS A VOLGAI BULGÁRIA KERESKEDELMI ÉS KULTURÁLIS KAPCSOLATAI A HONFOGLALÁS UTÁN

POLGÁR SZABOLCS*

Absztrakt: A Volga és Káma folyók melletti Bulgária a középkori Kelet-Európa egyik jelentős politikai központja volt. A 9. század végétől kezdve fontos szerepet töltött be a Közép-Ázsia és Európa közötti távolsági kereskedelemben, a 10. századtól az iszlám világ részévé vált, és egészen a mongol hódításig szilárd politikai kereteket biztosított a területén lakó népeknek.¹ Volgai Bulgáriáról a mongol hódítást megelőzően alig jutott hír a Rusztól nyugatra lévő országokba. Egyetlen kivétel Magyarország, ahol viszont tudtak a volgai bulgárok országáról, mert ott élt egy keleten maradt magyar csoport, amellyel a Kárpát-medencei honfoglalástól egészen a mongol hódításig, még ha nem is folyamatosan, de fennmaradtak a kapcsolatok. A következőkben ezeket a kapcsolatokat foglalom össze a tárgyi és írott emlékek alapján, három területre összpontosítva a figyelmet: 1. volgai bulgár eredetű dirhemek a Kárpát-medencében; 2. írott források a Kárpát-medence és Volgai Bulgária közötti útvonalakról és utazásokról; 3. Volgai Bulgáriából Magyarországra érkezett személyek írott forrásokban.

Kulcsszavak: Volgai Bulgária, volgai bulgár pénzverés, dirhemleletek, kereskedelmi utak Kelet-Európában, Haszdáj ibn Saprut, al-Balhi, Abu Hámid al-Garnáti, Jákút ar-Rúmi, Anonymus, Julianus, muszlimok a Magyar Királyságban

VOLGAI BULGÁR EREDETŰ DIRHEMEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A kora középkori Kelet-Európában elsőként a volgai bulgároknál indult meg a rendszeres pénzverés. A volgai bulgár pénzkibocsátásnak több korszakát lehet elkülöníteni: az első időszakban a Számánida birodalom dirhemjeinek utánzatait adták ki (lényegében a számánida dirhemek bulgáriai kibocsátása történt), ezt követte a verde nevének Bulgárra változtatása, hangsúlyozva a bulgáriai kibocsátást, majd a 940-es évektől már megjelentek a saját, bulgáriai veretek, a bulgár uralkodó nevével (Mikail ibn Dzsafar, Tálíb ibn Ahmad, Mumin ibn Ahmad, Mumin ibn al-Haszán, Abdallah ibn Tegin).² Bulgáron kívül egy másik központban, Szuvárban is volt egy verde.

A volgai bulgár dirhemek nagyobb mennyiségben Volgai Bulgáriától nyugatra és északnyugatra ismertek, úgy tűnik, hogy ez volt a kivétel fő iránya. A volgai bulgár dirhemek északnyugati elterjedése jól követhető. A dirhemforgalom időbeli határai 920 és az 1130-as évek között vannak, ezen belül a forgalom

* SZTE BTK Középkori Egyetemes Történeti Tanszék; 6722 Szeged, Egyetem u. 2; polgar@hist.u-szeged.hu

¹ Volgai Bulgária történetét már régóta hagyományosan az oroszországi (orosz, kazanyi tatár, baskír stb.) történetírás tanulmányozza, ennek megfelelően a szakirodalom túlnyomó részben orosz nyelvű. A nyugati kutatók közül Zimonyi Istvánt kell elsősorban megemlíteni, aki évtizedek óta rendszeresen foglalkozik a volgai bulgárok történetével. Historiográfiai összefoglaló: pl. HUZIN 2006; ZIMONYI 2006.

² A volgai bulgár pénzverésről: pl. VASMER 1925; JANYINA 1962; NOONAN 1980, 297–298; MUHAMETSIN 2000; FODOR 2016, 184–185; KOVALEV 2016.

950 (920) és 989 között volt a legerőteljesebb. A legtöbb dirhem Oroszország keleti, északi és középső régióiban került elő. Ezekbe a régiókba 989-ig folyamatosan érkeztek a dirhemek, de 989 után már csak a Novgorod–Belarusz–Észtország (részben Lettország) háromszögbe. A Rusz déli részeiről hiányoznak a volgai bulgár dirhemek (továbbá a mai délorosz/ukrán steppéről is). A dirhemek a kibocsátás után nagyon hamar forgalomba kerültek, és körülbelül tíz éven belül el is ásták őket, de vannak esetek, amikor a kibocsátás és a földbe kerülés között 160 év is eltelt. A volgai bulgár dirhemleletek a tipikus kelet-európai dirhemleletek közé tartoznak, nem mutatnak eltérést a 900–1150 közötti más kincsleletektől.³

Thomas Noonan a Rusz déli részéről azt a következtetést vonta le, hogy azt nem, vagy csak alig érintette a volgai bulgár eredetű dirhemek forgalma. A Dnyeper középső medencéjéből van néhány kincslelet, amelyek tartalmazzak volgai bulgár eredetű dirhemeket. Ilyen az 1851-ben Kijevben talált kincslelet, amely három Volgai Bulgáriában vert számánida dirhemet tartalmazott, amelyek a teljes mennyiség 4,62%-át teszik ki és a lelet legfiatalabb veretei. Egy másik, 1863-ban talált kincslelet 192 dirheméből 12 volgai bulgár verdében készült. Ez utóbbiak Naszr ibn Ahmad (914–943) számánida emír dirhemjeinek utánezatai.⁴ Nyugatabbra a Visztula közeléből is ismerünk volgai bulgár dirhem-utánezatokat (Kłodnica, Wilkówi járás, Lublini vajdaság).⁵ A viszonylag nagy mennyiségű északorosz és baltikumi mennyiséghez képest valóban kevés ezen a területen a dirhemek száma, azonban van egy régió, ahová ezen a területen keresztül (részben Kijeven keresztül) jutottak el a dirhemek: a Kárpát-medence. A Kárpát-medencében a volgai bulgár dirhemek többnyire sírmellékletként fordulnak elő, valamint tartalmaz ilyen vereteket a máramarosi (huszti) dirhem-kincslelet is.

A Kárpát-medence honfoglalás kori temetkezéseiből 73 dirhem ismert, ebből 10 volgai bulgár eredetű (további 10 meghatározhatatlan). Az úgynevezett hivatalos veretek nagy része (a 73-ból 49) három számánida emír uralkodása alatt került forgalomba: Iszmáil ibn Ahmad (892–907) – 21 db, Ahmad ibn Iszmáil (907–914) – 14 db, Naszr ibn Ahmad (914–943) – 14 db. A sírokból származó dirhemek 902/903 és 932–942 (H. 290–320–330) között készültek.⁶ A temetkezések topográfiája azt mutatja, hogy a dirhemek túlnyomó részben nagyjából a Kecskemét–Szolnok vonaltól északra kerültek gyakran a sírokba. Ez a terület kiterjed a Kisalföld északi részére is, de a legtöbb dirhem a Kárpát-medence északkeleti részéből ismert.⁷ A volgai bulgár veretek nagyobb része a máramarosi kincsleletből ismert. A kincslelet pontos

³ NOONAN 1980, 306–307. A volgai bulgár dirhemek megoszlása korszakokonként: 920–940: kincsleletenként 1–2 db, 950-es évek: 5 db, 970-es évek: 7 db, 980-as évek: 3 db, 990–1130: 0–1 db (NOONAN 1980, 300).

⁴ ZOCENKO 1991, 67–68.

⁵ MALARCZYK ET AL. 2021, 203. Egy 11. század elejére keltezett település házából két átlukasztott dirhem és üvegyöngyök kerültek elő, feltehetően egy ékszer (nyaklánc) részei lehettek. A gyöngyök szintén lehetnek volgai bulgár eredetűek. A dirhemek Naszr ibn Ahmad vereteinek volgai bulgár utánezatai a 924–940 közötti évekből (valószínűleg 934 után).

⁶ KOVÁCS 2005, 53–54; KOVÁCS 2011, 175–183 (sírleletek), 183–186 (máramarosi kincs). Ezek az adatok Gert Rispling meghatározásait mutatják, aki Kovács László és Alekszej Fomin tanulmányát (FOMIN–KOVÁCS 1987) pontosította, korrigálta, aminek eredményeként növekedett a volgai bulgár eredetű utánveretek száma (RISPLING 1996). Kárpátján Alsóveresmarton (Mala Kopanja) és Beregszász–Búcsún (Berehove-Bucsa) település-ásatáson is találtak egy-egy dirhemet (az alsóveresmarti példány Ahmad ibn Iszmáil verete, 907–914; TYURK–AL HALABI ET AL. 2023, 175–176; Beregszász–Búcsú: pl. PROHNENKO 2010, 162).

⁷ FOMIN–KOVÁCS 1987, 64–65; KOVÁCS 2011, 81. A temetkezések lelőhelyei (Kovács László számozásával): MU-5: Galgóc (Hlohovec, Trnavský kraj, Szlovákia), MU-9: Karos-Eperjesszög II., 7. sír, MU-12: Kenézlő-Fazekaszug I., 14. sír (2 db), MU-13: Kenézlő-Fazekaszug II., 20. sír, MU-21: Szolnok- Strázsahalom, MU-23: Tardoskedd (Tvdošovce, Nitrianský kraj, Szlovákia), MU-26: Bodrogvécs (Somotor-Več, Košický kraj, Szlovákia), MU-27: Eger-Almagyar, Szabolcs; további dirhemek ismeretlen lelőhelyekről: MU-35-36 (2 db), MU-37, MU-38-39, MU-40, MU-41, MU-42 (MU-35-36, 38-39 és 41 verőtő-azonosságot mutat a máramarosi kincsel) (KOVÁCS 2011, 175–183). A 2023-ban Szabolcs mellett megtalált két dirhem még közöletlen. Az egyik Ahmad ibn Iszmáil idején készült, a másik töredék nem azonosítható (Szuleman al-Halabi előzetes véleménye). Az adatokat Türk Attila szívésségéből ismerhettem meg, amiért köszönettel tartozom neki.

lelőhelye, előkerülési körülményei nem ismertek, 1904 ősze előtt az egykori Máramaros megye területén bukkant fel. 1905-ben már a Magyar Nemzeti Múzeum kezdte összegyűjteni, vásárolni a kincshez tartozó dirhemeket. Összesen 400 darabot sikerült megszerezni, ebből jelenleg 371 dirhem tanulmányozható.⁸ A kincs több olyan különlegességet mutat, amelyek miatt különbözik a kelet-európai 10. századi dirhemkincsektől: 1) földrajzi helye alapján az európai (elsősorban Észak- és Kelet-Európa) dirhemkincsek elterjedési területének délnyugati irányban a legtávolabbi pontján van; 2) a legkorábbi és legkésőbbi érmék verési ideje közötti szűk az időszáv (897/898–934/935; H. 284–323); 3) a dirhem-utánzatok nagy aránya, a 371 dirhemből 124 darab ilyen. Ebből a csoportból elkülöníthető 7 veret, amelyek az úgynevezett félhivatalos volgai bulgár vereteket képviselik. Feliratuk Alekszej Fomin olvasatában: *al-amīr Bārmān (Bārmāl, Bārsāl* esetleg *Yiltawār*), Gert Rispling olvasatában pedig *al-amīr yaltawār/yiltawār*, ami a volgai bulgár uralkodók titulusa volt.⁹ További 116 dirhem volgai bulgár verdéből származó, számánida dirhem-utánzat (1 dirhem-utánzat pedig a Ruszban készült). Az összes utánzat együtt a kincslelet 33,5 %-át teszi ki; 4) a veretekből 141 darab körülnyírt, csonkított (1,5–2,6 g), ez többségében a volgai bulgár érméket érinti (ezek 77%-a). A körülnyírással 2,0, illetve 1,6 g körüli súlyt próbáltak kialakítani; 5) a leletben nem voltak félbe, vagy negyedbe vágott érmék, ami más esetekben gyakori; 6) az utánzatok között egyes érméken tamgák is vannak, ez esetleg kazár eredetre is utalhat.¹⁰

A volgai bulgár dirhemek és dirhem-utánzatok nagy száma a Kárpát-medencében egyértelmű bizonyítéka a két terület közötti kapcsolatoknak a 10. század első harmadában. A dirhemeket volgai bulgárok, vagy más muszlimok hozhatták, akik Volgai Bulgárián keresztül érkeztek Magyarországra. 935 után kibocsátott volgai bulgár dirhemek egyelőre nem kerültek elő a Kárpát-medencében, de számánida dirhemet kelteztek ennél későbbre is: a tiszacsomai 3. sír érméjét korábban I. Manszúr ibn Nuh emír uralkodásának idejére (961–976, pontos év nem állapítható meg), ezek szerint tehát még a 10. század utolsó harmadában (negyedében, vagy még később) is kerültek számánida dirhemek Magyarországra.¹¹ Ez azt is jelentené, hogy a numizmatika oldaláról is bizonyítható lenne, hogy a muszlim területek és a Kárpát-medence között még a 10. század második felében is volt valamilyen kapcsolat. A dirhemnek azonban napvilágot látott egy újabb keltezése, ami szerint Naszr ibn Ahmad uralkodásának idejéből származik (914–943, H. 301–331).¹²

Újabbban azt valószínűsítik, hogy a 10. század első harmadában (felében) a magyar fennhatóság a Kárpátok és a Dnyeszter közötti területre is kiterjedt. A mai Moldova (Moldovai Köztársaság) területén több lelőhelyről is ismertek a 10. századi Kárpát-medence magyar jellegű tárgyai. Ezek alapján lehet arra gondolni, hogy a területre hatással volt a magyarok anyagi kultúrája, vagy éppen magyar jelenléttel is

⁸ Pl. FOMIN–KOVÁCS 1987, 7–12; KOVÁCS 1997; KOVÁCS 2005, 50–51; AL HALABI 2023.

⁹ FOMIN–KOVÁCS 1987, 47; RISPLING 1996, 6. Rispling Almis ibn Silkivel, a volgai bulgárok királyával hozza kapcsolatba, akinek a címe jaltavár volt (922-ben vele találkozott Ibn Fadlán). Rispling ezen kívül egy másik típust is elkülönített: *Aḥmad ibn ʿAbdallāh Yāldawar* felirattal, 901–910, valamint 920-ban vert érméken (RISPLING 1989; ZIMONYI 2022, 121).

¹⁰ KOVÁCS 2005, 51–52. A máramarosi kincs úgynevezett hivatalos veretei számánida dirhemek, as-Sás, Szamarkand, Andaraba, Balh, Mádín, Nisápur, Bamiján és Karisztán verdéiben készültek.

¹¹ I. Manszúr ibn Nuh dirheme a kelči (Csehország, Morava) kincsleletből is ismert, más számánida emírek vereteivel együtt. A kincsben ezen kívül voltak nyugati és bizánci érmék, valamint I. (Szent) István magyar király denárja is, ami valószínűleg a kincs zárópénze. Ez azt mutatja, hogy a muszlim veretek a kibocsátást követően évtizedekig forgalomban voltak (KOVÁCS 2011, 84–85; RÉVÉSZ 2020, 19). 2013-ban egy dirhemtöredék került elő Dřevičben (okr. Rakovník, Csehország), amely feltehetően szintén a 10. század harmadik negyedéből származik, I. Manszúr ibn Nuh uralkodásának idejéből (BLÁŽKOVÁ ET AL. 2014, 44). A dirhemek azt mutatják, hogy a cseh területek és a Volgai Bulgária között is volt kapcsolat a 10. században, ezen felül ezt jelzi még egy csehországi denár (utánzat), amelyet a kazanyi Kreml területén találtak a volgai bulgár korra keltezhető települési rétegben (SZLAMA 2000, 239; FODOR 2005, 150).

¹² TYURK–AL HALABI ET AL. 2023a, 175–175.

számolhatunk itt.¹³ Itt is találtak dirhemeket, elsősorban településeken (gorogyicsékben). Echimăuțiiban (Rezinai járás) Iszmáil ibn Ahmad, Ahmad ibn Iszmáil és Naszr ibn Ahmad dirhemei kerültek elő.¹⁴ Alcedarból (Rezinai járás) származik egy kincslelet, de csak 5 érme maradt meg belőle, ebből kettő muszlim, de nem számánida.¹⁵ Ezen kívül ugyaninnen ásatásból származik Naszr ibn Ahmad (914–943, as-Sás) verete, valamint egy volgai bulgár dirhem, Abdallah ibn Mikail 947/948-ban Bulgárban vagy Szuvárban kibocsátott verete.¹⁶ Utóbbi azért figyelemre méltó, mert itt megvan az, ami a Kárpát-medencében még egyelőre hiányzik, a 10. század közepére keltezhető volgai bulgár kibocsátású veret. A két említett megerősített települést a tivercek központjaiként tartja számon a kutatás, és a dirhemek itteni megjelenése azt mutatja, hogy ezt a vidéket is érintette a számánida dirhemek forgalma. Feltételezhető, hogy a Dnyeszter-vidék ugyanúgy Kijeven keresztül volt kapcsolatban a dirhemek keleti elterjedési területével, amibe a Volgai Bulgária is beletartozott.¹⁷ Lehet, hogy érdemes a fentebb említett Dnyeszter-vidéki magyar jelenlét kérdésébe az itteni dirhemeket is bevonni, ugyanis a kibocsátó uralkodók, a kronológia, valamint a számánida dirhemekhez párosuló (feltehetően volgai bulgár) utánzatok hasonlítanak a Kárpát-medencében megismert jellemzőkhöz. Ehhez hozzátehetjük még, hogy a szűkebb régióból, a romániai Moldvából (Iași környéke) ismert dirhemek egy része abbaszida (8–9. századi), vagy későbbi, 10. századi, de nem számánida kibocsátású, ez még jobban mutatja, hogy a két tiverc központ dirhemleletei a Kárpát-medencéhez állnak legközelebb.¹⁸

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a volgai bulgár eredetű dirhemek a 10. század első harmadában a közép-ázsiai számánida dirhemekkel együtt jutottak el nyugatra. Ennek a fő iránya Európa északnyugati, északi része volt, de egy délkeleti elterjedési zóna is kirajzolódik, amelynek végpontja a Kárpát-medence. A volgai bulgár dirhemek jól mutatják a kapcsolatot a Kárpát-medence és a középső Volga-vidék között a 10. század elejétől a század első harmadáig terjedő időszakban.

ÍROTT FORRÁSOK A KÁRPÁT-MEDENCE ÉS VOLGAI BULGÁRIA KÖZÖTTI ÚTVONALAKRÓL ÉS UTAZÁSOKRÓL

Több olyan forrásunk is van, amelyek egymástól függetlenül egyértelműen bizonyítják a Kárpát-medence és a Volgai Bulgária közötti útvonalak használatát a 10–13. században. A kordobai miniszternek, Haszdáj ibn Saprutnak a kazár királyhoz írt leveléből az derül ki, hogy a Kárpát-medencei Magyarország és a Volga melletti Bulgária között közvetlen összeköttetés volt a 10. században. A szerző arról ír, hogy a kazároknak írt levelet először Jeruzsálemben, majd a Kaukázuson keresztül akarta elküldeni, de követek érkeztek hozzá egy *Gebalim* nevű országból (a *gevalok* királyának küldöttei, Mar Saul és Mar Jozséf), akik megígérték Haszdájnak, hogy a levelet eljuttatják a Magyarországon élő zsidókhoz, akik majd on-

¹³ RJABCEVA–RABINOVICS 2007, 223 (kb. a 930-as évekig); LANGÓ 2017, 260; RABINOVICS 2020, 127; TÜRK 2020, 68. A magyar kutatás figyelmét már korábban is felkeltették a moldovai területen előkerült 10. századi magyar hatást mutató leletek (pl. BÓNA 2000, 20).

¹⁴ NUDELMAN 1976, 89–90; LANGU 2015, 253. Iszmáil ibn Ahmad: H. 291 (903/904), H. 293 (905/906), (mindkettő Szamarkandból), valamint a 892–907 közötti időből 2 dirhem, mindkettő utánzat; Ahmad ibn Iszmáil: H. 296 (908/909, Szamarkand), Naszr ibn Ahmad: H. 313 (925/926), H. 322(933/934), 914–943 (mindhárom Szamarkandból), H. 314 (926/927), 914–943 (utóbbi kettő Balhból), valamint 7 utánzat (914–943); további 2 dirhem meghatározhatatlan.

¹⁵ LANGU 2015, 253. Iohannes Tzimiskes 3 miliaresija (969–976), egy bujida dirhem H. 349 (960/961), valamint egy másik muszlim érme imitációja.

¹⁶ NUDELMAN 1976, 89–90; LANGU 2015, 254.

¹⁷ NUDELMAN 1976, 18.

¹⁸ A többi moldovai muszlim érme: LANGU 2015, 252–254.

nan továbbküldik a Ruszba, ahonnan továbbítják a Volgai Bulgáriába, majd onnan pedig a kazárokhoz.¹⁹ A modern tudományos kutatásban „levél”-nek nevezett forrást a 10. század második felére keltezik, vagy esetleg még későbbre, de mindenképpen egy korai forrás a két ország közötti kapcsolatra. A forrás hitelessége körüli kérdések ebben az esetben kevésbé befolyásolják az értékelést, mivel erről az útról más tudósítás is szól. Ha tehát esetleg a „levél” csak egy kései, már a Kazár Kaganátus megszűnése utáni (kb. 1000 után) fiktív kompiláció, a Magyarország és a középső Volga-vidék közötti útvonal említése akkor is hitelesnek tekinthető. A forrás keletkezésének pontos idejét nem ismerjük, de általában a legkorábbi szóba jöhető időpont a 960-as évek. Ez az időszak már későbbi, mint a Kárpát-medence volgai bulgár eredetű dirhemei, így a forrás egyúttal kiegészíti a numizmatika adatait, és bizonyítja a magyar–volgai bulgár közvetlen kapcsolatokat a 10. század végén, 11 század elején.

A második forrás a Magyarország és a Volgai Bulgária közötti közvetlen összeköttetésre Abu Hámid granadai utazó beszámolója. Abu Hámid a 12. században Volgai Bulgáriából utazott Magyarországra. Bulgáriából vízi úton indult, a Volgáról feltehetően az Oka folyóra hajózott át, majd annak egy részén hajózva, szárazföldön folytatta utazását feltehetően Kijevbe. Innen a Kárpátok felé vezető utakon érte el Magyarországot.²⁰ A magyar Anonymus (13. század eleje?) gestájában a honfoglaló magyarok keletről nyugatra, a Kárpát-medencébe vezető útja azonos a Volgai Bulgáriából Magyarországra vezető útvonallal. Anonymus a vándorlás kezdőpontjának a Volgától keletre lévő területet adja meg, majd a magyarok átkeltek a Volgán, és utána a Szuzdali Fejedelemségbe érkeztek. Innen Kijev felé haladtak tovább, majd Kijevből nyugatra Volhínia felé vették az irányt. A volhíniai Volodimir városát érintve jutottak el a Vereckei-hágóig, amin keresztül megérkeztek a Kárpát-medencébe (Ungvárra).²¹ Végül Julianus utazását kell megemlíteni, az ő útja Volgai Bulgáriából hazafelé, Magyarországra szintén ennek a közvetlen kapcsolatnak a bizonyítéka. Julianus azonban nem Kijeven keresztül, hanem attól északra, a Vlagyimir–Szuzdali Fejedelemség és Lengyelország közötti utak valamelyikén utazott.²²

Ezekon kívül van olyan forrás is, amelyek ennek az útvonalnak egy szakaszát említi. Ide tartozik a *Régmúlt Idők Elbeszélése* (1113, 1116) ahol Anonymushoz hasonlóan szintén a honfoglaló magyarok keletről nyugatra vándorlásának az útvonaláról találunk adatot. A magyarok a Dnyepertől keletre lévő területről érkeztek, Kijevnél keltek át a Dnyeperen, és innen a Kárpátok felé haladtak tovább.²³ Ez az útszakasz része lehet a fentebb említett, Volgai Bulgária felől a Kárpát-medence irányába vezető útvonalnak. A *De administrando imperio* pedig általánosságban csak annyit közöl, hogy a honfoglalás után a

¹⁹ KOKOVCOV 1932, 64–65; SPITZER–KOMORÓCZY 2003, 84. *Gebalim, gevalok*: a kutatás régóta a héber *gabal* 'hegy' (arab *ġabal* 'hegy', tsz. *ġibal*) szavakat feltételezi a névben, és olyan hegyvidéki területtel próbálja azonosítani, ahol szláv nyelvű lakosság élt. Eszerint lehet például Csehország: pl. WITCZAK 1994, 8; SZLAMA 2000, 241; SZLAMA 2001, 210; más azonosítások: Fehér Horvátország (mai Lengyelországban), dalmáciai Horvátország, Kárpátok hegyvidéki szláv területe, vagy a mai Szlovénia (WITCZAK 1994, 8). Továbbá Morvaország, részben az egykori Morva Fejedelemség Kárpát-medencében lévő területe is (VÉKONY 1992, 927–928). A hagyományos kiindulóponttal („hegyvidék”) szakítva, Krzysztof Witczak *Gebalimot* a Havel menti *hobolánok* (*havoľjanok*) vagy sztodoránok országával azonosította, akiknek a fejedelme, Tugumir (Tęgomir, arab forrásban: Duku, kb. 940–970), küldhette a követeket a kordovai udvarba (WITCZAK 1994, 11–12).

²⁰ Abu Hámid Magyarországra vezető útvonalát többféleképpen is rekonstruálták. A bulgároktól Kijev felé tartva vízi úton is utazott, valószínűleg az Okán. A Bulgár–Kijev út nemcsak szárazföldi útként rekonstruálható, hanem szárazföldi és vízi útszakaszok váltakozásának is (BOLSAKOV–MONGAJT 1985, 120–122). A leírásban szereplő és a szlávok városaként említett helységet a különböző névváltozatok miatt többféleképpen azonosították. G. F. Korzuhina szerint itt a kumánok városáról van szó, ami Sarkel lehet. Ez a rekonstrukció azt feltételezi, hogy Abu Hámid a Volga-vidékről a steppén keresztül utazott nyugatra. Más vélemény szerint a kérdéses hely neve Nagy Város (török Man Kermen), és Kijevvel azonosítható (BOLSAKOV–MONGAJT 1985, 161–162; RÓNA-TAS 1992, 123; FOMIN–KOVÁCS 1987, 49).

²¹ SRH I., 41–42, 45, 47, 48, 51. HARMATTA 1977.

²² SRH II, 541; GYÖRFFY 1986, 39.

²³ PVL 1950 I, 21; PVL 2015, 34–35.

Kárpát-medencébe érkezett magyarok hírvivőket küldtek keletre az ott maradt magyarokhoz, így tartották a kapcsolatot egymással.²⁴ Utóbbi híradásból nem derül ki, hogy ebbe a kapcsolatba beletartozott-e a középső Volga-vidék, mivel a bizánci forrás csak annyit közöl egy magyar csoportról, hogy azok Perzsia felé vándoroltak, miután elszakadtak a magyar törzsszövetségtől. A kortárs muszlim forrásokból azonban arra következtethetünk, hogy a 10. század első felében (első negyedében) a volgai bulgárok déli határvidékén (is) lakott egy magyar csoport.

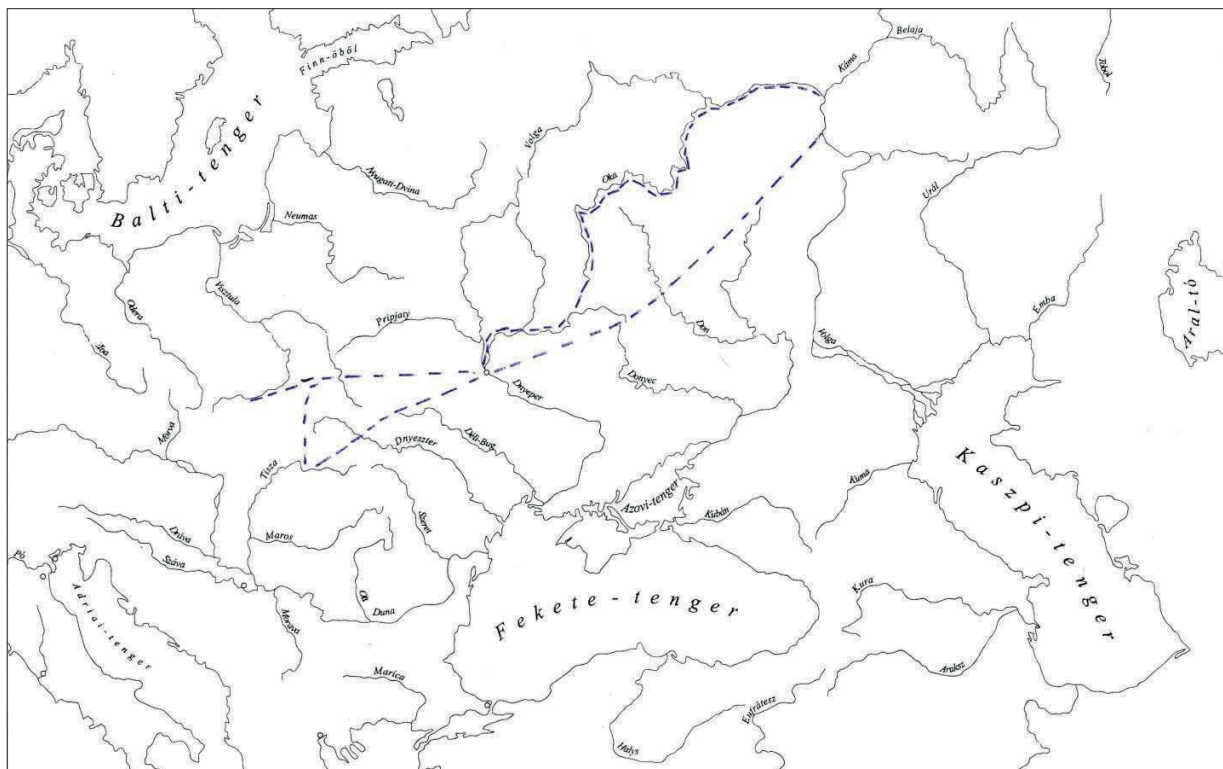
A Kárpát-medence és a középső Volga-vidék közötti közvetlen kapcsolatokhoz hozzátehetünk még egy lehetséges útvonalleírást. Két évtizeddel ezelőtt kísérletet tettem a Balhi-hagyomány alapján egy ilyen rekonstrukcióra. Az egésznek a forrása al-Isztahri és Ibn Haukál Kelet-Európára vonatkozó itineráriumi, ahol lényegében csak az egyes országok és városok közötti távolságadatok szerepelnek.²⁵ A rekonstrukció egyik sarokpontja az itt szereplő *belső baszdzsirt* népnév, amit a Kárpát-medencei magyarokkal lehet azonosítani.²⁶ Az útvonalak jegyzékében a *belső baszdzsirtok* (magyarok) két helyen fordulnak elő: egyszer a besenyőkkel összefüggésben, itt egymástól tíz napi útra teszi őket a forrás, másodszer pedig Bulgárral együtt, ami a Volgai Bulgáriára vonatkozik (Bulgár városára is érthető). Ebben a párosításban Bulgár és a *belső baszdzsirtok* (magyarok) között huszonöt állomásnyi távolságot ad meg a forrás. Itt érdemes figyelni még egy adatra, a Bulgár–Kujába (Bulgár–Kijev) távolságra, ami körülbelül húsz állomásnyi távolság. (A „*Bulgártól a Rum határának kezdetéig 10 állomás*” félmondat szintén ide tartozhat, ha a Róm, azaz a Bizánci Birodalom itteni említését tévedésnek tartjuk a Rusz említése helyett. Utóbbi jobban beleillik ebbe az egész adatsorba.)²⁷ Mivel a Volgai Bulgáriától a Kárpát-medencéig a legrövidebb út Kijeven keresztül vezetett, érdemes ezt a távolságadatot is felhasználni a rekonstrukcióhoz, feltételezve, hogy ez az útszakasz azonos a Bulgár–Kárpát-medence útvonal egy részével. Így a Bulgártól Kijevig terjedő húsz állomást beleszámolhatjuk a Bulgár–*belső baszdzsirt* huszonöt állomásába. Mai térképre helyezve ez a húsz állomás nagyjából le is fedi a Bulgár és Kijev közötti távot. Marad még öt állomásnyi távolság, amit

²⁴ DAI 38. fej. MORAVCSIK 1988, 45.

²⁵ Al-Balhi (megh. 934) az iszlám világ és a vele szomszédos területek térképét készítette el, és azt szöveges magyarázatokkal látta el. A térkép az iráni térképészeti hagyományt képviseli, az eredetije feltehetően al-Mamún kalifa idejében készült (813–833). Al-Balhi munkáját tanítványa, al-Isztahri másolta le, majd néhány évtizeddel később Ibn Haukál tett változtatásokat rajta, de alapvetően megőrizte az eredeti Balhi-féle művet. A számunkra fontos útvonalak jegyzéke (BGA I, 227): „*Atiltól Samandar-ig 8, Samandar-tól Bāb al-Abwāb-ig 4 nap van, as-Sarīr birodalma és Bāb al-Abwāb között három napi út van. Atiltól Burṭās határának kezdetéig 20, Burṭās határának kezdetétől a végéig mintegy 15 nap van. Burṭās földjétől a baġanāk-ig mintegy 10 állomás, Atiltól a baġanāk-ig egy hónapi út van. Atiltól Bulġār-ig a pusztai úton körülbelül egy hó, vízen az ár ellenében 2 havi út, ármentén lefelé vagy 20 nap van. Bulġārtól a rüm határának kezdetéig 10 állomás, Bulġār-tól Kūyāba-ig körülbelül 20 állomás, a baġanāk-tól a belső basġirt-ig 10 nap, a belső basġirt-tól Bulġār-ig 25 állomás van.*” (al-Isztahri, K MOSKÓ 2000, 32–33). Ibn Haukál szövegébe al-Isztahri adatai változtatás nélkül kerültek át, annyi különbséggel, hogy a *baszdzsirt* név itt *baszdzsirt* alakban szerepel (BGA II/2, 398; K MOSKÓ 2000, 81).

²⁶ Pl. K MOSKÓ 2000, 33, 174. j. Vannak azonban más azonosítások is: a honfoglalást megelőzően a Fekete-tengertől északra lakó magyarok (pl. CZEGLÉDY 1943, 290; MINORSKY 1937, 319, 3. j.), a Káma-vidéki magyarok (pl. MACARTNEY 1930, 37–38), baskírok (pl. GOMBOCZ 1927, 30), a Volga keleti oldalán lakó magyar csoport: B. SZABÓ–SUDÁR 2022, 144.

²⁷ Ez egy másik útirány is lehet, nem feltétlenül Kijev felé, hanem például a Volgán Rosztov irányában. A Bulgár–Kijev útvonalat általában a két végpont közötti legrövidebb távolságon rekonstruálják, végig szárazföldi útként. Kijevből kelet felé indult, majd kisebb folyók keresztezése után (Trubezs, Udaj) a Szula felső folyását követve a folyótól északra haladt, ami egy vízvásztó terület is, innen a Pszjol felső folyása felé vezetett tovább, majd a Don felé tovább, Voronyezs környékén keresztezve azt, innen pedig északkelet felé fordult a Volga irányába. A Rusz területére eső szakasz alaposan kutatott, több lehetséges útvonal-rekonstrukciót is közöltek, és az út menti állomásokat is próbálják azonosítani (pl. MOCJA 1985; MORGUNOV 2018). Érdemes megemlíteni, hogy a Pszjol felső folyásánál, a Kurszk megyei Belajai járás (Oroszország) területéről egy 107 dirhemből álló kincslelet került elő, amelynek körülbelül a fele volgai bulgár utánzatokat tartalmaz (a többi számánida és abbaszida) (LEBEGYEV–RISZPLING 2017).

1. kép. Útvonalak a Volgai Bulgária és Magyarország között (10–13. század) (a térképet rajzolta: Szántó R.)
 Fig. 1. Routes between Volga Bulgaria and Hungary (10th–13th c.) (Drawing by R. Szántó)

a Kijev–Kárpát-medence (Kárpátok) útvonalához számíthatunk. Ez nem sok, első látásra szűknek tűnik a körülbelül 300 kilométernek számolható távolság (a maximálisan megtehető napi távolsággal számolva). Itt még figyelembe vehetjük azt az újabb elképzelést, amelyről fentebb már volt szó, a magyar fennhatóság keleti határának kiterjesztéséről a 10. század első felében a Dnyeszterig, vagy helyenként még tovább keletre. A rekonstrukció gyenge pontja tehát az itineráriumok távolságadatainak mai térképre helyezése.²⁸ A probléma ott kezdődik, hogy a forrás egyik esetben ’nap’ (*yaūm*), másik esetben ’állomás’ (*marħala*) távolságadatot ad meg. Mindkettő nagyjából egy nap alatt megtett távolságot takar, de ezek számokkal kifejezett mértéke eléggé eltérő lehet, azonos kategórián belül is. Az egy nap alatt megtehető távolság több mindentől függhetett, az utazás formájától (kereskedőkaraván, követ utazása stb.), az állatok fajtáitól, a terhelésüktől, az időjárástól, a tereptől stb. A Bulgár–Kijev szakasznál egyébként is ott van a szövegben a körülbelül szó, éppen ezért nem biztos, hogy a kilométerek számolgatása megoldja a problémát. Másrészt a korabeli muszlim szerzők tudása Kelet-Európa különböző részeiről nem volt azonos szintű. Általában elmondható, hogy a Balhi-hagyomány szerzői a Kaukázus- és a Volga-vidéket viszonylag jól ismerték, a távolságadatok itt mai térképen is megfelelők. A Volgától nyugatra azonban egyre hiányosabbnak tűnik a tudás, és pontatlanabbnak tűnnek a távolságadatok is. Ugyanakkor, ha egészében nézzük a megadott távolságadatokat, arányaiban mégis nagyjából megfelel a mai tudásunknak. Összességében úgy gon-

²⁸ Nehezíti a helyzetet, hogy mivel nincsenek részletes útvonaladatok erről a szakaszcól, több lehetőséget is elképzelhetünk. A legrövidebb út a Dnyeszter és a Nyugati Bug vízválasztóján nyugat felé (POLGÁR 2001, 163), vagy esetleg Peremisl (Przemysl) érintésével (pl. FOMIN–KOVÁCS 1987, 62; POLGÁR 2002, 220), vagy akár Volhínián keresztül Kislengyelország felé (Kijev–Krakkó út), majd onnan délnek fordulva. A távolságadatok pontatlanságát Borisz Ribakov egy későbbi időből ismert orosz mérték segítségével próbálta korrigálni. Szerinte a két állomás közötti távolságra lehet alkalmazni a „kétnapos út” (*dneyovka*) mértékegységét, ami kétnapi menetből és egynapi pihenőből állt (kb. 85 km) (RIBAKOV 1969, 190).

dolom, hogy a távolságszámítás problémája ellenére a Balhi-hagyomány adatai a Volgai Bulgária és a Kárpát-medence közötti útvonal emlékét őrzik.²⁹ Mivel több egymástól független forrásunk is van róla, ez a muszlim forrás jól beilleszthető közéjük. Azért is értékes, mert talán a legkorábbi olyan forrás, ami a két terület közötti közvetlen kapcsolatra utal. A kronológia tekintetében pedig a volgai bulgár dirhemek magyarországi behozatalával is szinkronban van.

A két terület közötti közvetlen kapcsolatokat megerősítheti néhány régészeti lelet is. Ilyenből egyelőre nem sokat tudunk felmutatni, de esetleg ide sorolható az a rozettás kantárveret, ami Kazanyban került elő (másodlagos helyzetben, 16. századi rétegben a Kreml területén). Fodor István a veretet 10. századi magyarországi eredetűnek határozta meg, és véleménye szerint kereskedelemmel kerülhetett a Volgai Bulgáriába.³⁰

Összegezve az útvonalakról szóló írott forrásokat, azt mondhatjuk, hogy egymástól függetlenül több forrás is bizonyítja a Kárpát-medence és a középső Volga-vidék közötti kapcsolatot a 10. század elejétől kezdve egészen a mongol hódításig.

VOLGAI BULGÁRIÁBÓL MAGYARORSZÁGRA ÉRKEZETT SZEMÉLYEK ÍROTT FORRÁSOKBAN

Két egymástól független forrás is tudósít arról, hogy a Volgai Bulgáriából érkező emberek telepedtek le Magyarországon. Anonymus gestájában név szerint is említ ilyen személyeket: Billa és Baks, akikkel sok muszlim is érkezett, valamint Hetény. A szerző szerint ezek az események Taksony fejedelem idejében történtek (kb. 955–970).³¹ A híradás biztosan a Volgai Bulgáriáról szól, a *Bular* (<Bulgar) névalak ezt bizonyítja.³² Az már kérdéses, hogy valóban Taksony korára vonatkozik-e az elbeszélés. Nem zárhatjuk ki, a fentebbi adatok ismeretében ez jól illeszkedne a többi forráshoz.³³ Az említett *Bular* név a bulgár nép- és országnévnek nem a 10. századi, hanem későbbi alakját mutatja, ami lehet Anonymus saját kora is (legvalószínűbben a 13. század eleje), ezért többen úgy gondolják, hogy ez a betelepülésről szóló leírás inkább a 13. századra, esetleg valamivel korábbra vonatkozik.³⁴ Ettől függetlenül a volgai bulgároktól érkező vendégekről szóló említést hitelesnek tarthatjuk, a mongol hódítás előtt bármikor volt erre lehetőség.

A másik híradás Jákút ar-Rúmi (al-Hamávi) (1179–1229) 1224-ben befejezett lexikonjának „Bás-gird” (’magyarok’, ’Magyarország’) szócikkében maradt ránk. A szerző Aleppóban magyarországi

²⁹ Ugyanezekből az adatokból kiindulva Balogh László a Bizánci Birodalom, Dunai Bulgária, Kijev, besenyők és Magyarország közötti útvonalakat rekonstruált (BALOGH 2005). Ez azt mutatja, hogy ebben az esetben a forrásaink olyan mozaiktöredékek a múltból, amelyeket többféleképpen is ki tudunk egészíteni.

³⁰ FODOR 2005, 145–148. Egyes „magyar” típusú tárgyak (tarsolyok, övveretek stb.) Volga-vidéki feltűnését a 10. században a Magyarország és a Volga-vidék közötti kereskedelmi kapcsolatokkal hozzák kapcsolatba. Nem biztos azonban, hogy a tárgyak minden esetben közvetlen kétirányú kereskedelmet jeleznek, inkább arról lehet szó, hogy a magyarok és a Volga-vidék lakói egy közös kulturális térben voltak, a különböző műhelyek termékei egyszerre sok helyre eljuthattak (KLIMA 2022, 157–158).

³¹ SRH I, 114–116: „Így érkeztek Bulár földjéről bizonyos kiváló férfiak, név szerint Billa és Baks, nagyszámú mohamedán kíséretében. A fejedelem az ország különböző vidékein adományozott nekik földet, s azonfelül egy Pest nevű várat is örökre nekik adott. Billa és testvére, Baks, akiktől Etej származik, tanácsot tartva úgy döntött, hogy a velük jött nép kétharmadát az említett vár szolgálatára rendeli, egyharmadukat pedig saját utódaiknak hagyják meg. Ekkor érkezett ugyanarról a vidékről egy Hetény nevű igen kiváló vitéz, akinek a fejedelem szintén kiterjedt birtokot adományozott.” (Veszprémy László fordítása, HKÍF, 346)

³² RÓNA-TAS 1997, 101, 226.

³³ A kutatók egy része a 10. századi volgai bulgár–magyar kapcsolatok emlékének tartja, vagy nem veti el annak lehetőségét (pl. CZEGLÉDY 1970, 254; HALIKOVA 1973, 31; MESTERHÁZY 1973, 38–39).

³⁴ PL. LIGETI 1986, 32; RÓNA-TAS 1997, 61; BEREND 2012, 67.

muszlimokkal találkozott, akik elmondták, hogy egyszer régen a Volgai Bulgáriából hét muszlim érkezett Magyarországra, akik ott letelepedtek és az ottani lakosokból többeket az iszlám hitre térítettek.³⁵ Ennek a betelepülésnek az ideje is ismeretlen, de a 13. század első évtizedeinél korábban történt.

A két forrásadat egyértelműen bizonyítja, hogy a 10–13. század folyamán a volgai bulgároktól érkeztek Magyarországra utazók, kereskedők, akik le is telepedtek, vagy egy bizonyos időt töltöttek itt. A bulgárok létszámáról nem tudunk semmi biztosat, a források nem mindig különböztetik meg őket a többi magyarországi muszlimtól, az izmaelita, böszörmény, szaracén népneveket az ő megnevezésükre is használhatták, a vallási hovatartozás egyes esetekben fontosabb volt, mint az etnikai. A Kárpát-medencében élt volgai bulgárok összességében kevesen lehettek, ezért régészeti nyomaikat sem ismerjük.³⁶ Arról nem tudunk, hogy a Volga-vidéki magyarok közül érkezett-e valaki Magyarországra bármikor a honfoglalás után. A források alapján arra következtethetünk, hogy a magyarság két csoportja között a kapcsolattartásban a muszlimok (volgai bulgárok és mások is, esetleg zsidó kereskedők) voltak aktívak elsősorban.

A mongol hódítást követően a Kárpát-medence és a középső Volga-vidék között a kapcsolatok megszakadtak, a volgai magyarok szétszóródtak, átköltöztek a Ruszba, vagy asszimilálódtak. A mongol korban már nem figyelhető meg magyar érdeklődés a terület irányába.³⁷

Összegezve a különböző források tanúságait, azt mondhatjuk, hogy a volgai bulgár eredetű dirhemek és az írott források összhangban vannak egymással, és azt mutatják, hogy a Kárpát-medence és a Volgai Bulgária között a kapcsolatok a honfoglalást nem sokkal követően már kialakultak. A dirhemek importja, ha a kibocsátási éveket nézzük, csak a 10. század első harmadáig követhető (a szomszédos területek közül Moldovában a 940-es évek második feléig, Csehországban még tovább), azonban nem biztos, hogy minden dirhem azonnal a verdéből érkezett, ezért esetleg ezt az időszakot valamennyivel még megnövelhetjük. Az írott források azonban bizonyossá teszik, hogy a 10. század második felében és utána is továbbra is létezett a kapcsolat a két terület között. A Magyarország és a Volgai Bulgária közötti kapcsolatok fontossága magyar részről a volgai magyarokkal történő kapcsolatok fenntartása volt. Ebben a volgai bulgár és más muszlimok játszottak fontos szerepet. Közülük többen is megtelepedtek Magyarországon (a volgai bulgároktól ide érkezőkről nem tudunk). Julianus (és az őt pár évvel megelőző expedíció) kivételével korábbi időből nem ismerünk név szerint olyan magyart, aki a Volgai Bulgáriában élő magyarokhoz utazott.

³⁵ WÜSTENFELD 1866, 470: „Hallottam, amint eleink egy csoportja mondta, hogy hosszú időnek előtte országunkba hét emberből álló muszlim társaság érkezett Bulgár országából, akik közénk telepedve jószágosan kioktattak minket arról, milyen tévelygésben vagyunk, s az iszlám vallásának helyes útjára igazítottak minket.” (Kmoskó Mihály fordítása, HKÍF, 72)

³⁶ Néhány Versec (Vrsac, Szerbia) környéki Árpád-kori cserépüst (töredék) volgai bulgár párhuzama alapján Fodor István volgai bulgárok megtelepedését feltételezte ezen a környéken (FODOR 1980, 22–26). Árpád-kori magyarországi muszlimok által lakott település lehetett Orosháza területén (Orosháza-Bónum, Faluhely), amelynek lehetek volgai bulgár kapcsolatai is. A település és temető kutatása: pl. RÓZSA ET AL. 2014; RÓZSA 2016, 47–56; RÓZSA 2019. Szintén a lehetséges muszlim települések közé tartozik a hajdúböszörményi Árpád-kori település (SZABÓ 2003); Hajdúböszörmény környéki leletek lehetséges volgai bulgár párhuzamai: MESTERHÁZY 1973, 42–44.

³⁷ A Volga-vidéki magyarok tatárjárás utáni sorsáról: VÁSÁRY 2008. A 14. században a magyar Johanka néhány más külföldi szerzetes társával Baskíriában térített (KOVÁCS 2020, 144, 194).

IRODALOM

- AL HALABI 2023: Al Halabi, S.: The Huszt Hoard of the Hungarian National Museum. In: *XI. Interdiszciplináris doktorandusz konferencia 2022. Tanulmánykötet*. Szerk.: Kajos L. F. – Bali C. – Dr. Puskás T. – Szabó R. Pécs 2023, 27–41.
- B. SZABÓ–SUDÁR 2022: B. Szabó J. – Sudár B.: Gyula népe. Madzsgarok a 10. századi muszlim földrajzi irodalomban. In: *Dentumoger II. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk. Sudár B. Budapest 2022, 121–150.
- BALOGH 2005: Balogh L.: Észrevételek al-Ištahrī kelet-európai távolságadataihoz. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged 2005, 19–31.
- BEREND 2012: Berend N.: *A kereszténység kapujában. Zsidók, muszlimok és „pogányok” a középkori Magyar Királyságban (1000 k.–1300 k.)*. Máriabesnyő 2012 (eredeti megjelenés 2001).
- BGA I.: *Bibliotheca geographorum arabicorum. T. I. Viae regnorum. Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu Ishākal-Fārisī al-Istahrī*. Ed. de Goeje, M. Leiden 1870.
- BGA II/2: *Bibliotheca geographorum arabicorum. T. II/2. Opus geographicum auctore Ibn Haukal*. Ed.: Kramers, J. H. Leiden 1939.
- BLÁŽKOVÁ ET AL. 2014: Blázková, K. – Novák, V. – Smíšek, K. – Šámal, Z.: Zlomek sámánovské mince objevený na hradišti Dřevič (okr. Rakovník) v kontextu raněstředověkých českých a moravsko – slezských nálezů islámského stříbra (Fragment of the Samanid coin found at the Dřevič hillfort [Rakovník district] in context of early medieval Bohemian and Moravian – Silesian finds of Islamic silver). *Numizmatický Sborník* 28:1 (2014) 43–56.
- BOLSAKOV–MONGAJT 1985: Bolsakov, O. G. – Mongajt, A. L.: *Abu Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában (1131–1153)*. Ford.: Iványi T. – Bakcsi Gy. Budapest 1985.
- BÓNA 2000: Bóna I.: *A magyarok és Európa a 9–10. században*. Budapest 2000.
- CZEGLÉDY 1943: Czeglédy K.: Magna Hungaria. *Századok* 77 (1943) 277–306.
- CZEGLÉDY 1970: Czeglédy K.: Az Árpád-kori mohamedánokról és neveikről. In: *Névtudományi előadások a 2. Névtudományi Konferencián. Nyelvtudományi Értekezések* 70. Budapest 1970, 254–259. (= uő: *Magyar Őstörténeti Tanulmányok*. Budapest Oriental Reprints. Budapest 1985, 99–104).
- FODOR 1980: Fodor I.: A magyar–bolgár–török kapcsolatok történeti háttéréről. *Bolgár Tanulmányok III*. Szerk. Dankó I. Debrecen 1980, 9–48.
- FODOR 2005: Fodor I.: Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból. In: *Abhivādana. Tanulmányok a hatvanéves Wojtilla Gyula tiszteletére*. Szerk. Felföldi Sz. Szeged 2005, 145–153.
- FODOR 2016: Fodor I.: Megjegyzés a huszti (máramarosi) dirhemlelethez. *Numizmatikai Közlöny* 114–115 (2015–2016), 183–188.
- FOMIN–KOVÁCS 1987: Fomin, A. V. – Kovács L.: *A Máramaros megyei („huszti”) 10. századi dirhemkincs*. A Numizmatikai Közlemények melléklete. Budapest 1987.
- GOMBOCZ 1927: Gombocz Z.: A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány. *Nyelvtudományi Közlemények* 46 (1923–1927), 1–33, 168–193.
- GYÖRFFY 1986: Györffy Gy. (bev., ford., jegyz.): *Julianus barát és Napkelet fölfedezése*. Budapest 1986².
- HALIKOVA 1973: Halikova, E. H.: A Volgai Bolgária és a 10. századi Magyarország népessége etnikai rokonságának kérdéséhez. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 21–35.
- HARMATTA 1977: Harmatta J.: Anonymus a magyarok kijöveteléről. *Antik Tanulmányok* 24:2 (1977), 206–220.
- HKÍF: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. (Olajos T., H. Tóth I., Zimonyi I. közreműködésével). Szeged 1995.

- HUZIN 2006: Хузин, Ф.: Отечественная историография. In: *История татар с древнейших времён в семи томах*. Т. II. Отв. ред.: Хузин, Ф. Казань 2006, 7–20.
- JANYINA 1962: Янина, С. А.: Новые данные о монетном чекане Волжской Болгарии X в. In: *Труды Куйбышевской археологической экспедиции. Т. IV. Материалы и исследования по археологии СССР* 111. Москва 1962, 179–204.
- KLIMA 2022: Klima L.: Magyar nyomok a Volga-vidék régészetében In: *Párhuzamos történetek. Interdiszciplináris őstörténeti konferencia, Budapest, 2020. november 11–13*. Szerk.: Klima L. – Türk A. Budapest 2022, 147–162.
- KMOSKÓ 2000: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom I:1*. Szerk. Zimonyi I. Budapest 2000.
- КОКОВЦОВ 1932: Коковцов, П. К.: *Еврейско – хазарская переписка в X веке*. Ленинград 1932.
- KOVÁCS 1997: Kovács L.: A Máramaros megyei („huszti”) dirhemkincsről. In: *Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján tudományos konferencia anyagai*. Szerk.: Makkay J. – Kobály J. Ungvár 1997, 234–244.
- KOVÁCS 2005: Kovács L.: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. *Csodaszarvas I.* (2005) 35–96.
- KOVÁCS 2011: Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.
- KOVÁCS 2020: Kovács Sz.: „Különösen angolokat, magyarokat és németeket kérünk...” *Pápák, ferenccsek és az Arany Horda*. Budapest 2020.
- KOVALEV 2016: Kovalev, R. K.: What Do 'Official' Volga Bulgār Coins Suggest about the Political History of the Middle Volga Region during the Second Half of the 10th Century? In: *Central Eurasia in the Middle Ages. Studies of Honour of Peter Golden*. Eds.: Zimonyi, I. – Karatay, O. Wiesbaden 2016, 191–207.
- LANGÓ 2017: Langó P.: *Turulok és Árpádok. Nemzeti emlékezet és a koratörténeti emlékek*. Budapest 2017.
- LANGU 2015: Langu, S.: Circulația monedelor cufice în Moldova (sec. VIII–X). *Acta Musei Tutovensis [Bârlad]*. *Istorie veche și arheologie XI* (2015) 252–258.
- LEBEGYEV–RISZPLING 2017: Лебедев, В. П. – Рисплинг, Г.: Беловский клад куфических дирхамов первой четверти X в. из Курской области (Belovsky hoard of kufic dirhams dated first quarter of the 10th century from Kursk region). *Археология Евразийских степей* 2017:6, 51–64.
- LIGETI 1986: Ligeti L.: *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest 1986.
- MACARTNEY 1930: Macartney, C. A.: *The Magyars in the Ninth Century*. Cambridge 1930.
- MALARCZYK ET AL. 2021: Malarczyk, D. – Miechowicz, Ł. – Wajda, S.: Dirham Imitations and Glass Beads from the 10th Century Discovered in an Early Medieval Building in Kłodnica Municipality of Wilków, Lublin Voivodship. *Notae Numismatae – Zapiski Numizmatyczne* 16 (2021) 203–224.
- MESTERHÁZY 1973: Mesterházy K.: Izmaeliták, böszörmények, volgai bolgárok. *A Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 1 (1973) 37–48.
- MINORSKY 1937: Minorsky, V.: *Hudūd al-‘Ālam. The Regions of the World. A Persian Geography* 372 A. H. 982 A. D. London 1937.
- МОСЦА 1985: Моця, В. П.: Новые сведения о торговом пути из Булгара в Киев. In: *Земли Южной Руси в 9–14 вв.* Отв. ред. Толочко, П. П. Киев 1985, 131–133.
- MORAVCSIK 1988: Moravcsik Gy. (ford., bev., jegyz.): *Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai*. Budapest 1988.
- MORGUNOV 2018: Моргунов, Ю. Ю.: „Русская часть” трассы Киев–Болгар. *Filo Ariadne* 2018:2 (filoariadne.esrae.ru/12–211).

- MUHAMETSIN 2000: Мухаметшин, Дж.: Источниковедческая база изучения денежного обращения Поволжья в 6–9 вв. In: *Средневековая Казань. Возникновение и развитие*. Ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2000, 103–107.
- NOONAN 1980: Noonan, Th. S.: Monetary Circulation in Early Medieval Rus': A Study of Volga Bulgar Dirham Finds. *Russian History – Histoire Russe* 7:3 (1980): 294–311.
- NUDELMAN 1976: Нудельман, А. А.: Топография кладов и находок единичных монет. *Археологическая карта Молдавской ССР. вып. 8*. Кишинёв 1976.
- POLGÁR 2001: Polgár Sz.: Útvonalak a Volga-vidék és a Kárpát-medence között a 10. században. In: *Orientalista Nap 2000*. Szerk.: Birtalan Á. – Masanori, Y. Budapest 2001, 159–173.
- POLGÁR 2002: Polgár Sz.: A Volga-vidékről a Kárpát-medencéig vezető utak említése egy muszlim forrásban és a magyar fejedelmi székhely a 10. század első évtizedeiben. In: *Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon*. Szerk. Kisné Cseh J. Tatabánya 2002, 217–232.
- PROHNENKO 2010: Prohnenko, I.: Az arab dirhemek szerepe a Kárpát-medence X. századi nomád emlékeinek meghatározásában. *Карпатика* 39 (2010), 161–169.
- PVL 1950: *Повесть временных лет. I. Текст и перевод*. Пер.: Лихачёв, Д. С. – Романов, Б. А. Ред.: Адрианова-Перетс, В. П. Москва–Ленинград 1950.
- PVL 2015: *Régmúlt Idők Elbeszélése. A Kjevi Rusz első krónikája*. Ford.: Ferincz I. Jegyz., tanulm.: Balogh L. – Ferincz I. – Font M. – Kovács Sz. – Polgár Sz. – Zimonyi I. Budapest 2015.
- RABINOVICS 2020: Рабинович, Р. А.: К вопросу о возможности пребывания венгров в Карпато–Днестровских землях в 9–10 вв. на основании анализа письменных источников. In: *I. Moldáv–Magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Chişinău, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Дергачёва, Л. В. – Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. Budapest 2020, 109–134.
- RÉVÉSZ 2020: Révész L.: *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig*. Szeged–Budapest 2020.
- RIBAКOV 1969: Рыбаков, Б. А.: Путь из Булгара в Киев. In: *Древности Восточной Европы*. Отв. ред.: Евтюхова, Л. А. Москва 1969, 190–195.
- RISPLING 1989: Rispling, G.: The Volga Bulgarian Imitative Coinage of al-Amir Yaltawar (Barman) and Mikail b. Jafar. In: *Commentationes de Nummis Saeculorum IX–XI. Sigtuna Papers. Proceedings of the Sigtuna Symposium on Viking Age Coinage, 1–4 June 1989*. Eds.: Jonsson, K. – Malmer, B. London, 1989, 275–282.
- RISPLING 1993: Rispling, G.: Magyar hozzájárulás az iszlám numizmatikához. *Éremtani Lapok* 37 (1996 június), 3–14, 38 (1996 augusztus), 10–16. (ford.: Saltzer E., eredeti megjelenés: *Hamburger Beiträge zur Numismatik* 36/38 (1993))
- RJABCEVA–RABINOVICS 2007: Рябцева, С. – Рабинович, Р.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато–Днестровских землях в 9–10 вв. *Revista Arheologică ser. nouă* III/1–2 (2007), 195–230.
- RÓNA-TAS 1992: Róna-Tas A.: Csuvás 'nagy, öreg'. Emlékezésül a turkológia egyik nagy öregjére, Halasi-Kun Tiborra. *Keletkutatás* 1992 ősz, 121–126.
- RÓNA-TAS 1997: Róna-Tas A.: *A honfoglaló magyar nép*. Budapest 1997².
- RÓZSA ET AL. 2014: Rózsa, Z. – Balázs, J. – Csányi, V. – Tugya, B.: Árpád Period Muslim Settlement and Cemetery in Orosháza. *Hungarian Archaeology*. 2014 Autumn, 1–7.
- RÓZSA 2016: Rózsa Z.: Nam de terra Bular venerunt... cum magna multitudine Hismaelitharum... Egy különleges Árpád-kori település emlékei 2. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 15 (2016), 37–63.
- RÓZSA 2019: Rózsa Z.: Egy 12–13. századi muszlim közösség és hagyatéka Orosházán. In: *Korok, kultúrák, lelőhelyek*. Szerk.: Csányi V. Hódmezővásárhely 2019, 43–57.

- SZLAMA 2000: Слама, Й.: Центральная Европа и Волжская Болгария. In: *Средневековая Казань: возникновение и развитие. Материалы Международной научной конференции, Казань, 1–3 июня 1999 года*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2000, 239–243.
- SZLAMA 2001: Слама, Й.: Чехия периода правления Пржемысловичей и Волжская Болгария. In: *Великий Волжский путь. Материалы круглого стола и Международного научного семинара. Казань, 28–29 августа 2000 года*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2001, 210–212.
- SPITZER–KOMORÓCZY 2003: Spitzer S. J. – Komoróczy G.: *Héber kútforrások Magyarország és a magyarországi zsidóság történetéhez a kezdetektől 1686-ig*. Budapest 2003.
- SRH: *Scriptores rerum hungaricarum tempore ducum regumque stirpis arpadianae gestarum. T. I–II*. Ed.: Szentpétery, E. Budapest 1937–1938. (reprint 1999)
- SZABÓ 2003: Szabó L.: Megjegyzések a böszörmények kérdéséhez a Hajdúböszörmény határában talált Árpád-kori falu régészeti leletei alapján. *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2002–2003*, 73–107.
- TYURK–AL HALABI ET AL. 2023: Тюрк, А. – Аль Халаби, С. – Прохненко, И. – Мойзес, В. – Жиленко, М.: Диргем з малокопаньського городища. In: *Археологія Буковини. Здобутки та перспективи. Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару, м. Чернівці, 22 грудня 2023 року*. Ред.: Добржанський, О. В. et. al. Чернівці 2023, 175–178.
- TYURK–AL HALABI ET AL. 2023a: Тюрк, А. – Аль Халаби, С. – Прохненко, И. – Жиленко, М.: Дирхем з поховання № 3 чомського могильника. In: *Археологія Буковини. Здобутки та перспективи. Тези доповідей VII міжнародного наукового семінару, м. Чернівці, 22 грудня 2023 року*. Ред.: Добржанський, О. В. Чернівці 2023, 172–175.
- TÜRK 2020: Türk A.: A korai magyar történelem régészeti kutatásainak aktuális eredményei és azok lehetséges nyelvészeti vonatkozásai. In: *I. Moldáv–Magyar régészeti kerekasztal konferencia Kelet-Európa kora középkoráról. Chisinau, 2015. június 10–11*. Szerk. Türk A. – Budai D. A. – Дергачёва, Л. В. – Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. Budapest 2020, 55–107.
- VÁSÁRY 2008: Vásáry I.: Julianus magyarjai a mongol kor után: mozarok és mišerek (mescserek) a Közép-Volga vidékén. In: Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténészek*. Budapest 2008, 37–72.
- VASMER 1925: Vasmer, R.: Beiträge zur muhammedanischen Münzkunde I–II. *Numismatische Zeitschrift* 58 (1925), 49–84. Magyar fordítása (Saltzer E.): A volgai bolgárok pénzeiről. *Éremtani Lapok* 62 (2000 augusztus), 3–14; 63 (2000 október), 3–11; 64 (2000 december), 3–8.
- VÉKONY 1992: Vékony G.: A kazár kérdés I. A kazárok és a zsidóság. *Életünk* 1992:8, 919–938.
- WITCZAK 1994: Witczak, K. T.: Król Gebalim w liście Chasdaja. Nowa interpretacja (The King of Gebalim in Hasday's Letter. A New Interpretation). *Roczniki Historyczne* 60 (1994) 5–19.
- WÜSTENFELD 1866: Wüstenfeld, F. (Hrsg): *Jacut's geographisches Wörterbuch* T. I. Leipzig 1866.
- ZIMONYI 2006: Зимони, И.: Зарубежная историография. In: *История татар с древнейших времён в семи томах. Т. II*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Казань 2006, 20–24.
- ZIMONYI 2022: Zimonyi I.: Egy kelet-európai muszlim államalakulat a 10–13. században: a volgai bolgárok és az iszlám. In: „Az ereinkben forró tűz.” *A XIX. Nemzetközi Vámbéry konferencia előadásai*. Szerk.: Dobrovits M. Dunaszerdahely 2022, 113–158.
- ZOCENKO 1991: Зоценко, В. М.: Південне коло обігу дирхемів у Східній Європі (VIII–X ст.) (Южный круг обращения дирхемов в Восточной Европе [VIII–X вв.]). *Археологія* 1991:4, 58–72.

TRADE AND CULTURAL CONTACTS BETWEEN THE CARPATHIAN BASIN AND VOLGA BULGARIA (10TH–13TH CENTURIES AD)

The paper provides a summary of the contacts between Volga Bulgaria and Hungary based on numismatics, written sources and archaeology focusing on three specified topics: 1) the occurrence of dirhams from Volga Bulgaria in the Carpathian Basin, 2) written sources about routes and journeys between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria, 3) mentions of persons arriving from Volga Bulgaria in the territory of Hungary. The dirham finds from Volga Bulgaria and the written sources corroborate, showing that the contacts between the Carpathian Basin and Volga Bulgaria formed shortly after the Hungarian Conquest. The influx of dirhams can only be traced to the first third of the tenth century (up to the late 940s in neighbouring Dniester region), however as nothing indicates that every coin came fresh from the mint, one may add a couple of years to the end of this period. Written sources prove the persistence of contacts between the two areas in the second half of the tenth century and later. For the Hungarians in the Carpathian Basin, maintaining the connection meant staying in touch with Volga Magyars. The main actors in this were Volga Bulgarian and other Muslims, several of whom settled in Hungary (while we know of no Volga Magyars arriving here to settle). Save for Friar Julian (and the members of expedition of a few years before him), we know the name of no Hungarians who travelled to the Magyars living in Volga Bulgaria.